

POWER AND DOMINATION IN DEMOCRACY

Researcher assist., PhD. C., Nicolaie MĂNESCU
“Constantin Brâncuși” University of Târgu-Jiu

ABSTRACT. THE PRESENT PAPER AIMS TO HIGHLIGHT, IN SHORT, THAT ANY CONTRACTUAL SOCIETY, REGARDLESS OF POLITICAL REGIME, IS CHARACTERIZED BY THE SINE QUA NON EXISTENCE OF POWER. THE DOMINATION IS, ALSO, A CHARACTERISTIC OF ALL POLITICAL REGIMES, THE DIFFERENCE BEING GIVEN BY THE INTENSITY OF THE EXERCISE OF STATE POWER, WHICH CAN BE AN IMPORTANT PARAMETER IN MAKING A CLEAR DISTINCTION BETWEEN DEMOCRATIC AND NON-DEMOCRATIC REGIMES. DEPENDING ON THE DYNAMICS OF THIS PARAMETER, THE DOMINATION FAVORS AN UNEQUAL DISTRIBUTION OF RESOURCES. MAX WEBER SUPPORTS THE IDEA THAT DOMINEERING ACTION CAN BE LEGITIMIZED. BUT, "TO DOMINATE MEANS TO EXERT A CONSTRAINT ON THE BEHAVIOR OF OTHERS." IN DEMOCRACY, COERCION IS JUSTIFIED AS NECESSARY, THE DOMINATION BEING BASED, IN THIS CASE, BY ITS LEGAL AUTHORITY. THE LEGITIMACY OF POWER IS AN IMPLICIT RESULT OF THE RECOGNITION OF MODERATION AND JUSTNESS OF THE DOMINATOR VECTOR. THE MAINTAINING OF THE STATUS QUO IS ONLY POSSIBLE BY RENOUNCE OF THE EXTREME FORMS AND MEANS OF DOMINATION.

KEY WORDS: POWER, DOMINATION, DEMOCRACY, COERCION, LEGITIMACY, AUTHORITY, POLYARCHIES.

Un regim democratic se caracterizează prin libertatea de a înființa organizații sau de a adera la ele, libertatea de exprimare, dreptul la vot, dreptul conducătorilor politici de a concura pentru putere în stat, surse alternative de informare, alegeri libere și echitabile.

John Locke, considerat întemeietorul *empirismului matur* dar și al *liberalismului politic*, clarifică, în al său tratat despre cârmuite (*Al doilea tratat despre cârmuire*), că puterea politică este un drept de a face legi, prevăzute cu pedepse și de a le pune în aplicare. Ca atare, implicit, exercitarea puterii de stat, o putere politică instituționalizată, se poate face numai conform unor reguli stabilite după care dominații să poată fi conduși iar dominanții să poată conduce. Autorul exclude, de la început, arbitrarul, abuzivul sau bunul plac al autorităților în a face legea. Mai mult, nimeni nu este exceptat de la lege, subliniază în mod evident autorul. Supremația legii este principiul care exprimă această universală orientare după reguli bine stabilite. Prin *radicalismul lui democratic*, *John Locke* stabilește nu numai că „guvernarea are nevoie de consimțământul popular pentru a putea să-și exercite puterea dar ea poate fi și răsturnată ca urmare a abuzurilor și arbitrarității celor care o exercită, atunci când acest consimțământ dispăre.” [1]

În antiteză, puterea despotică presupune pierderea dreptului, iar tirania, susține Locke, este o „exercitare a puterii dincolo de drept. Tirania reprezintă exercitarea puterii la care nimeni nu are dreptul. Oriunde încetează legea, ia naștere tirania. Nicăieri nu trebuie opusă forța, ci doar în cazul forței nedrepte și nelegitime.” [2]

Guvernarea într-o democrație autentică nu poate exista în afara asigurării autorității și legitimității puterii. Orice derapaj brutal în executarea puterii de stat, îndreptat împotriva individului și drepturilor lui fundamentale, duce inevitabil la despotism sau tiranie. Regimul democratic, în atare situații, nu este de neschimbat tocmai pentru că el nu mai respectă principiile fundamentale călăuzitoare și dezirabile la care cetățenii au achesat, asigurând legitimitatea guvernării. „Guvernământul, «un rău necesar» are menirea de a asigura respectarea drepturilor, dar el exercită constrângeri asupra oamenilor, «controlând» viețile lor particulare. Menirea guvernului este aceea de a apăra individul, de a-i proteja drepturile naturale; dacă el se întoarce împotriva individului, supunerea nu mai este legitimă, iar guvernământul nu mai reprezintă un rău necesar, ci unul «intolerabil». Nesupunerea este justificată atunci când guvernământul și-a abandonat menirea, iar acțiunile de înlocuire a guvernământului intolerabil cu altul, care să protejeze cetățenii, sunt legitime.” [3]

Supunerea consimțită sau servitutea voluntară dispare odată cu acțiunile puterii de îngrădire a libertăților, de promovare a inechităților clientelare, a spiritului distructiv de nedreptate.

Pentru *Alexis de Tocqueville*, democrația este un stat social și nu o simplă formă de guvernământ. Democrația este marcată de egalitatea condițiilor dar aceasta nu semnifică egalitatea situațiilor economice și sociale. Există, deci, bogați și săraci.

Statele democratice au o pasiune pentru egalitate, *Tocqueville* remarcând în acest sens trei forme de manifestare a egalității:

- ✓ egalitatea în fața legii, fără de privilegii;
- ✓ egalitatea de șanse, meritocrație;
- ✓ egalitatea în considerarea liberului acces în ierarhia socială.

Sentimentul egalității influențează întreaga societate și transformă profund relațiile interumane. Această pasiune pentru egalitate animă schimbarea socială. Societatea în care inegalitățile nu vin de la originea socială, dă putere claselor de mijloc. Americanii, spune *Tocqueville*, se nasc egali înainte de a deveni. În Franța însă, tranziția de la aristocrația vechiului regim la democrație s-a făcut mult prea lent și dificil.

Anthony Giddens, în lucrarea sa „*Constituirea societății*”, tratează conceptul de putere în legătură cu dominația. Din această perspectivă, „fenomenele de dominație nu sunt în mod necesar hegemonice și nici univoce. Ele trebuie resituate într-un context de interacțiuni care pune accentul pe practicile agenților și pe comportamente, nu doar economice ci și politice.” [4]

Evident, există o legătură între acțiunea umană și structura socială. În acest sens, „puterea este legată de dominație în măsura în care se bazează pe utilizarea, într-un context interacționar, a unor resurse ce provin dintr-un mod de dominare și, prin aplicarea lor, sunt reconstituite, în acest mod, în conformitate cu dualitatea structurii. Interacțiunea capătă trei dimensiuni date de putere, comunicare și sancțiunile normative. Proprietățile lor țin de *dominare*, *semnificare* și de *legitimare*.” [5]

Anthony Giddens propune un model de analiză relațional despre putere prin legăturile pe care aceasta le întretine cu nivelul structural al dominației. Autorul vede dominația ca „distribuție

inegală de resurse și nu este interesat de raporturile generate între actori. Schema se bazează pe raporturile dintre *putere, structură și dominație*.” [6]

Max Weber, mai apropiat de timpurile noastre, propune o distincție între putere și dominare. Dominarea este definită de autor ca o „caracteristică a organizațiilor umane din diverse sfere ale vieții sociale (muncă, familie, aparat politic și administrativ, etc.)” [7]

El consideră că acțiunea dominatoare poate fi legitimată.

Autoritatea legală (birocratică) presupune în democrație o supunere rațională în virtutea poziției într-un sistem ierarhic recunoscut. Acesta face apel la lege, la normă. Așadar, dominația sa se bazează, în acest caz, pe autoritatea sa legală.

Dominația poate fi considerată „*însuși fundamentul vieții în societate, pentru că, prin definiție, a domina înseamnă a exercita o constrângere asupra comportamentului celorlalți*. În acest sens, viața socială este reglată de sumarea inconștientă de către individ a constrângerilor care facilitează menținerea ordinii ce conferă stabilitate ca funcție principală a dominației în societate. Dominația funcționează la nivel politic prin impunerea ordinii legislative, prin constrângerea la respectarea și aplicarea textelor de lege la nivelul tuturor cetățenilor. Capacitatea de a gestiona ordinea internă a unei colectivități, de a legifera, de a judeca, de a pedepsi și de a governa, cu alte cuvinte *puterea politică*, este miza luptelor politice, opunând elitele statale și cetățenii.” [8]

Pierre Bourdieu tratează dominanța în legătură cu capacitatea de exercitare a unei forțe economice, precum și prin acumularea unui capital simbolic, menit a susține poziția aferentă câmpului sau spațiului social pe care un anumit actor îl domină. Dominanța are loc prin intermediul relațiilor economice care se formează între producătorii de bunuri, între cei care au un loc determinat pe piață și cei care vor să ocupe unul. Opoziția dintre câmpurile formate în spațiul social declanșează nevoia de poziție în structura raporturilor de forță. Acestea definesc câmpul de producție și capitalul de care dispune un agent în lupta pentru echivalarea șanselor obiective de profit cu un actor dominant. După *Pierre Bourdieu*, „un mod de a contesta puterea dominanților este întoarcerea la originile creației lor, la izvoare, prin repropulsarea pe piață a formelor pe care chiar ei le-au impus. Puterea de care dispun dominanții este mereu încercată prin presiunile noilor veniți pe piață. Demersurile de a ocupa un câmp dominant determină probleme sociale, care sunt relații sociale. Ele se definesc în confruntarea dintre două grupuri, două sisteme de interese și de teze antagoniste. A fi parte activă în democrație înseamnă a primi lupta, o luptă deschisă pentru a domina.” [9] Dar, cu asumarea riscului de a fi și a rămâne dominat. Cei care rămân pasivi și nu primesc lupta sau sunt rezervați rămânând în expectativă față de sistemul concurențial, dur și neiertător, vor pierde lupta fără a se confrunța cu adversarul.

După *Sophie Duchesne*, a fi cetățean înseamnă „*a-ți asuma legăturile cu concetățenii*”. Altfel spus, izolarea duce la eșuare în mod lamentabil, *statul minimal* neimplicându-se în salvarea celui care nu dorește să existe pe piață. Statul liberal este un stat al celor puternici, nu este un stat social ci unul al elitelor în care concurența pieței și lupta pentru existență sunt asemenea legilor naturale ce guvernează biocenozele. Definiția dată de Duchesne pune mai degrabă accentul pe rolul civic al individului în cadrul sistemului social, în care își asumă răspunderea cetățeniei prin legăturile pe care le menține cu națiunea și mai puțin a rolului jucat ca element constitutiv cu drepturi și obligații pe care statul desemnat de el ar trebui să le aibă în vedere. În această situație, drepturile sunt minimale, tind către zero, iar obligațiile cresc continuu către plus infinit. Are loc chiar o răsturnare a ierarhiei obligațiilor, primordialitatea revenind în

principal achitării contribuțiilor pecuniare către stat. A fi cetățean onorabil în democrație înseamnă a nu fi un rău platnic. „În societatea modernă apare problema cetățeniei sub forma apartenenței între modelul național și cel individual. Națiunea, văzută ca o apartenență naturală, este un suflet, un principiu spiritual. Dorința de a trăi împreună, presupune și voința de a continua punerea în valoare a moștenirii pe care am primit-o indiviză, după cum consideră Ernest Renan.” [10]

Societatea democrată modernă impune un nou model de viață și de cetățean, egoist și individualist, care prin existența sa în spațiul social nu aparține acestuia dar se extinde și influențează direct societatea. Dominația este una a capitalului văzut sau nevăzut. Omul modern a înlocuit pe „a fi” cu „a avea” într-un galop existențial care este echivalent cu ratarea și consumarea vieții dintr-o singură răsufflare. Interacțiunile sociale nu pun față în față oameni ai comunității, ci indivizi unici, încordați și singuri. Asocierea este una strict a interesului de grup, unde se urmărește profitul. Legăturile efective, afective și morale, se degradează. Cine are sentimente și face uz de acestea este sortit să părăsească sistemul concurențial, o asumare benevolă a dominației. De cele mai multe ori, o excludere sau o retragere din sistem este echivalentă cu o condamnare la privațiuni pe care legea nu le prevede ca sancțiuni, dar le tolerează. În unele cazuri apar la indivizi sau grupurile mici, precum familia, angoasa, teama datorate izolării și lipsei mijloacelor de subzistență și chiar suicidul. „Noul model nu privește cetățeanul prin legătura sa cu națiunea, cu forma unui sistem politic, chiar pune în evidență o anumită distanță față de politică, ceea ce ne conduce la precizarea sensului unei neapartenențe cetățenești, trimite mai puțin la raportul individului cu puterea și mai curând la relațiile pe care acesta le întreține sau nu cu concetățenii săi.” [11]

Așa după cum *Sophie Duchesne* ne radiografiază situația prezentă, aceasta nu ezită să enunțe direct fenomenul și faptul că ne aflăm în situația unui stat abandon, un stat neputincios, care lasă impresia fantomatică că domină pe un teren arid, lipsit de obiectul dominației care sunt cetățenii, asemenea statului care a uitat să îi mai reprezinte.

Autoarea, director coordonator al unui grup de cercetare privind democrațiile din Europa, nu se ferește să folosească termenul de „*criză a democrației*”. [12]

Gilles Ferréol își pune întrebarea pe drept cuvânt, luând în considerare tensiunea care se formează prin interferența celor două modele, unul ideal și altul real:

„Acest cetățean destul de blazat, prea puțin informat cu privire la drepturile și îndatoririle sale, pe scurt, situat departe de jocul politic, este oare simptomul unei crize contemporane?” [13]

Îndepărtarea cetățeanului de propria națiune și de stat, emigrarea, șomajul, lipsa unei protecții sociale reale conduc la marginalizare și refuz, la o scădere severă a gradului de implicare în viața socială și politică. Într-o astfel de democrație poporul nu poate avea sau deține puterea, nici chiar simbolic.

În acest sens, *Giovanni Sartori* este și el la timpul întrebărilor retorice:

„Cât de suveran mai este un popor suveran care habar nu are de politică? Din nimic, ce se poate naște? La drept vorbind, „*ex nihilo nihil fit*”. Sau, altfel spus, din nimic se naște haosul.” [14]

Autorul vorbește despre rolul și amestecul televiziunii în politică, în întregul proces electoral și despre influența majoră pe care aceasta o are în formarea opiniei publice în favoarea statului. Este o astfel de propagandă de partid menită să formeze convingerile favorabile puterii democratice.(?) Acesta semnalează tendința din *mass media* spre o vehementă „*opinie teledirijată*” menită să reducă pe „*homo sapiens*” la un „*homo videns*.” Blocarea capacităților

raționale și de discernământ ale lui "homo sapiens", a rațiunii sau gândirii, este calea sigură spre imbecilizare. Giovanni Sartori susține că nu putem vorbi de educație, chiar civică, când televiziunea mai mult distruge decât transmite în materie de cunoaștere și înțelegere. „*Opinia teledirijată* se axează pe rolul și amestecul televiziunii în politică, în întreg procesul electoral. Lumea devine populată de un "eu" nevrotic, virtual, înstrăinat de sine, de viața socială și politică, despre care își formează o imagine deformată. Televiziune sărăcește drastic informarea și formarea fiind un pericol real la adresa culturii reale scrise.” [15]

Societatea se construiește în virtutea unei culturi politice, cel puțin pe baza unei mentalități cu privire la stăpânire și supunere, la respectul unor ierarhii, norme și reguli sau libertăți. În lipsa acestora, autoritatea dispare. Puterea de stat este lipsită de mijloace dar și de elementele componente asupra cărora ar trebui să-și exercite puterea. În atare condiții, dominația nu mai există pentru că statul este ilegal, nu pentru că nu ar fi fost desemnat în urma unor alegeri libere și corecte ci pentru că acțiunea lui este erodată de factori mai mult externi iar indivizii rămân apatici la orice fel de acțiune a acelor care ar trebui să le reprezinte interesele.

Modelul pieței în competiție, dezvoltat de practica liberală, poate fi susținut de abordarea lui *Herbert Spencer*, în care „libertatea absolută determină competiția. În acest caz, rolul statului este de a regla acțiunile individuale constitutive ale pieței și nu de a sprijini sau domina piața liberă.” [16]

John Keane are și el o părere critică la adresa liberalismului și practicii liberale în societatea democrată modernă în materie de comunicare. Autorul consideră că „deși, statul liberal vorbește despre nevoia de o piață liberă a comunicațiilor, nu încurajează această tendință, duce o politică duplicitară, chiar manifestă un *atașament profund neoconservator față de autoritarismul politic și cultural.*” [17]

Negocierea colectivă a deciziei dă o nouă perspectivă înțelegerii sensului de exercitare a puterii politice. Gestionarea acțiunii colective se poate face fără intervenția obligatorie a statului, implicarea instituțiilor și a actorilor care nu aparțin sferei guvernului, implicarea rețelelor de actori autohtoni, mai ales a societății civile, a mediului de afaceri. În acest sens, asocierea democratică bazată pe o deliberare publică, în sfera opțiunilor colective sau de grup, a unor cetățeni egali și liberi, configurează un concept discursiv al *democrației deliberative* pe care sociologul german *Jürgen Habermas* îl consideră baza unei noi teorii normative a democrației. În acest fel, relația dintre cetățean și stat dispare treptat, cetățenii, înstrăinați de procesul politic, nemaifiind interesați în mod activ și direct de obținerea garanțiilor publice ale statului democrat care rămâne astfel responsabil în viitorul apropiat doar de darea și aplicarea legilor într-un sistem social ce va avea ca prioritate apărarea ordinii și stabilității statului democrat modern. O altfel de înțelegere a felului de exercitare a puterii în societatea democrată de azi este existența și manifestarea ei într-un *sistem pluralist-poliarhic*.

Robert A. Dahl a reluat, în 1989, ideea mai veche a *poliarhiei*, propunând înțelegerea acesteia ca un *proces de democratizare și liberalizare a instituțiilor politice ale statelor-națiune și ca tip distinct de ordine politică ce diferă substanțial de sistemele politice nedemocratice*.

Poliarhia, în concepția lui Dahl, este mai mult decât atât, „*un sistem de drepturi politice și de instituții necesare procesului democratic pe un larg teritoriu, dar și un regim politic în care puterea politică este delegată, există un control al acesteia și drepturile fundamentale ale cetățenilor sunt protejate.*” [18]

În definirea acestei forme de guvernământ, politologul american pune accentul pe pluralismul intereselor grupurilor și organizațiilor, pe competiția lor și pe șansa lor de a exercita puterea sau de a o influența. Puterea poliarchică ar fi, astfel, exercitată nu de către popor sau de către o categorie socială dominantă, ci de elite și lideri concurenți, care, însă, împărtășesc aceleași opinii asupra proceselor fundamentale și practicilor politice esențiale, sunt aleși de partidele politice și, deci, indirect, de către popor prin intermediul procesului electoral bazat pe concurență. Acest specific este dat de accesul liber la putere al tuturor grupurilor sociale, din necesitatea identificării și selectării, printr-un proces democratic, a celor mai eficiente inițiative pentru organizarea și conducerea societății. În acest fel, democrația nu ar mai trebui privită drept cultivare a unei egalități politice din motive etice. Ea ar trebui să ofere doar egalitatea șanselor, făcând posibilă competiția. Statele moderne sunt alcătuite poliarchice, cu multiple centre de putere, care au sporit importanța participării generale la actul de conducere.

După *Alexis de Tocqueville*, pericolele democrației rămân :

Individualismul

- individualismul care nu se confundă cu egoismul;
- fiecare cetățean este preocupat de propria persoană, familie cerc de prieteni, sferă de activitate;
- nimeni nu mai este interesat de viața politică;
- individualismul ia forma unei abstenențe.

Despotismul

- puterea este concentrată și deținută de un grup restrâns de persoane;
- statul (transnațional n.n.) astfel format ocupă toate pârghiile de putere, chiar dacă aparent există separația puterilor în stat;
- indivizii devin ușor manevrabili și dependenți față de stat.

Tirania majorității

- tirania poate fi morală, intelectuală sau de opinie publică;
- nimeni nu se dorește diferit de ideile oficiale;
- refuzul de a dori să fie diferit de ceilalți;
- prin egalitatea cetățenilor apare riscul pierderii propriei libertăți.

Democrația este specifică statului în care sunt respectate drepturile cetățenilor și egalitatea în drepturi. Este guvernarea poporului, prin popor și pentru popor și în care poporul își exercită propria sa suveranitate. Cel puțin teoretic, conceptul răspunde nevoilor de stat ale unei societăți moderne. Pentru că principiul egalității încurajează, în același timp, autonomia personală și o nouă formă de dependență și despotism, marea provocare devine atunci când se caută îmbinarea spiritului egalității cu cel al libertății. Egalitatea, susține geniul profetic românesc, poetul și publicistul *Mihai Eminescu*, nu există decât în matematică. Aprofundând conceptul, *Tocqueville* notează că *egalitatea* „produce în realitate două tendințe: prima îi conduce pe oameni către independență și-i poate împinge dintr-o dată către anarhie; cealaltă îi conduce pe un drum mai lung și mai tainic, dar mai sigur, către *servitute*.” [19] *Tocqueville* nu sesizează însă, la momentul vizitei sale în America, ceea ce se poate foarte greu bănui: libertatea ca tendință absolutistă duce, în aceeași măsură, la servitute. De data aceasta o *servitute voluntară* în care individul izolat și marginalizat de stat, aflat în dificultate și panică, într-o permanentă goană după mijloace de subzistență, își oferă ultimul dar și poate cel mai de preț bun al său, care

este libertatea. Ceea ce șochează și în același timp traumatizează până la disperare, este că libertatea lui în acest moment nu mai are nicio valoare.

Libertatea politică cere adesea sacrificii și perseverență, în timp ce egalitatea promite o iluzorie împlinire pe termen scurt. Pasiunea pentru egalitate devine astfel dominantă și în același timp presantă în regimurile democratice. Cred, susține cu putere autorul, „că popoarele democratice au o înclinație naturală pentru libertate. Lăsate în voia lor, ele vor căuta libertatea, o vor îndrăgi și vor regreta orice le îndepărtează de ea. Pentru egalitate însă, pasiunea lor este arzătoare, nesățioasă, nesfârșită, invincibilă. Popoarele democratice vor egalitate în libertate iar dacă n-o pot obține, ele o vor în continuare în sclavie.” [20] Astfel, este posibil să apară un nou *Leviatan*, în fapt, o nouă formă de despotism democratic, descris de Tocqueville în câteva memorabile pagini din volumul II (cartea IV, cap. VI-VII) din lucrarea sa tradusă în românește cu titlul „*Despre democrație în America*”. Natura noului tip de despotism este radical diferită de tirania epocilor trecute. Despotismul democratic nu este unul crud sau violent. Puterea sa este, dimpotrivă, una blândă, benevolă dar sigură. Mai mult, ea este una nesfârșită și fără ieșire. Noul Leviatan nu urmărește să pedepsească. El se mulțumește să domine și să supravegheze permanent subiecții exercițiului de putere în stat. Date fiind toate aceste defecte, cum poate fi corectată democrația, care este departe de a fi un sistem perfect ?! Surprinzător, Tocqueville are și un răspuns: *remediul este... mai multă democrație.*

NOTE BIBLIOGRAFICE

- [1] John Locke, *Al doilea tratat despre cârmuire*, Editura Nemira, București, 1999, p.52 ; 65
- [2] John Locke, *Al doilea tratat...*, p. 179-182
- [3] Adrian Gorun, *Gândirea politică și ideea de libertate – Repere fundamentale*, Editura Bibliotheca, Târgoviște, 2006, p. 40
- [4] Gilles Ferréol, Guy Jucquois, *Dicționarul alterității și al relațiilor interetnice*, Editura Polirom, Iași, 2005, p.544
- [5] Raymond Boudon, *Tratat de sociologie*, Editura Humanitas, București, 1997, p. 243-244
- [6] Gilles Ferréol, Guy Jucquois, *Dicționarul alterității...* (despre *Anthony Giddens*), p. 245
- [7] Max Weber, *Economy and Society*, vol.I, Bedminster, N.Y.,1968, p. 228
- [8] Max Weber, *Economy and...*, p. 222-225
- [9] Pierre Bourdieu, *The forms of capital*, Duchesne, 1997, p.217
- [10] Gilles Ferréol, Guy Jucquois, *Dicționarul alterității...*, p.110-111
- [11] Sophie Duchesne, *L'enquête et ses méthodes : les entretiens collectifs, Citoyenneté à la Française*, Nathan collection, Paris, Presses de Sciences Po, 1997, p.113
- [12] A se vedea Sophie Duchesne, *La Démocratie en crise*, ” in Rue Saint Guillaume - Revue de l'association des anciens élèves de Sciences Po, n°146, mars 2007, Paris, 2007, p. 34-35
- [13] Gilles Ferréol, Guy Jucquois, *Dicționarul alterității...*, p.111
- [14] Giovanni Sartori, *Homo Videns. Imbecilizarea prin televiziune și post-gândirea*, Editura Humanitas, București, 2005, p.144
- [15] Giovanni Sartori, *Homo Videns...*, p.22-25;113
- [16] Raymond Boudon, *Tratat de sociologie...*, p.258
- [17] John Keane, *Mass media și democrația*, Editura Institutul European, 2000, p.97

[18] Ștefan Stănciugelu, Introducere la ediția românească a lucrării *Puterea* de Keith Dowding, Editura Du Style", București, 1998, p.18-19

[19] Alexis de Tocqueville, *Despre democrație în America*, vol.I, Editura Humanitas, București, 1992, p.239

[20] Alexis De Tocqueville, *Despre democrație în America*, Humanitas, Bucharest, 2005, p.96